

המזרח התיכון – הטיבה כלכלית?

א. מרכוס

היונית המחייבת את מדינת ישראל להתאים את יחסה כלפי סביבתה בפרט וכלפי חוץ בכלל לקיום יסודיים מסוימים, ואם כך, מהי אותה משמעות? האם יש בה משום גורם סטטיגיאורי גרפי גרידא, או שמא היא בעלת אופי דינאמי-תהוותי? על שאלות כגון אלה מן הזדן להשיב תשובה. תשובה זו אפשר תסייע בידנו להחליץ מן הערפל המסוכן, שחותלגו בו אנחנו ועמים אחרים בדיבורם על המזרח התיכון.

ב

מה הם סימני-ההיפר של חטיבת עולם מיוך-חדת, הקושרת בקשר הדדי ארצות בעלות עצי-מאות מדינית, או לפחות בעלות ממשל נפרד? סימני-ההיכר הפשוט ביותר, וגם הבולט ביותר, הוא הקשר הגיאוגרפי בפנים החטיבה ובדולה הגיאוגרפי כלפי חוץ. חטיבות מובהקות כאלה הן האייים הגדולים, כגון אוסטרליה, או שטחים גיאוגרפיים המוגדרים על ידי רוכסיה-הרים וימים גם יחד, כגון הודו, אמנם גם בסימנים אלה ומשי-מעוהם מבחינת קביעת החטיבה יש לנהוג בזהיר-רוח רבה, ולעינינו מתרחש תהליך של פירוד מדיני דוקא בתוך אחת החטיבות הבולטות מן הצד הגיאוגרפי – הודו! בחטיבה זו יצאו גורי-מים תרבותיים-היסטוריים נגד הגורם הגיאוגרפי-הסטאטי, ועד כה הצליחו הגורמים האירציו-נליים הדינאמיים האלה להתגבר על ה"אחדות" הגיאוגרפית הרציונלית המוחשית, אין זו שאלה מוסרית, וגם לא שאלה תועלתית, אם החדו תשוב ותקום כחטיבה מאוחדת, לכאורה ידם של הכור-חות הצנטריפוגאליים על העליונה בהודו כרגע, ומי יודע אימתי יבוא שינוי במצב זה. אין ספק, שהתפתחות זו רק מגלה מה שהיה מכוסה בערי-פל בימי השלטון הבריטי בהודו, הערפל של אחדות עמי הודו, שלא היתה ולא נכראה, נמוג אף הוא יחד עם האינטרס הבריטי להכריז על אחדות זו בקוליקולות מתוך שיקוליו שלו. יש אשר גורמים היסטוריים-תרבותיים יצרפו מדינות שונות למין חטיבה אחת על אף ההפרד הגיאוגרפי החזק הקיים ביניהן. הדוגמה הקלא-סית לאפשרות זו היא עד היום האימפריה הברי-טית. ברי, שהקשר הזה הוא היה הגורם הקובע

מעמדנו המדיני החדש מחייב גישה חדשה אל כמה מבעיות היסוד של חיינו בחלק-עולם זה, שהספרות הכלכלית והמדינית בימינו קוראת לו "המזרח התיכון". השם הזה מקורו בספרות הגיאופוליטית הגרמנית. נטית הגרמנים מבית מדרשו של האוזהופר להמציא מושגים כוללים מעורפלים, כדי לסמן למדיניות הגרמנית מטרות-חדירה מסוימות מבלי לפרטן בהגדרות מדיניות רשמיות, הולידה את המושג "המזרח התיכון". בתקופה בין שתי מלחמות העולם הכירה גם הספרות הבריטית בתועלת הרבה, שאפשר להפיק מן השימוש במונחים כגון אלה; וכרגיל הלכה הספרות והעתונות האמריקנית בעקבותיה. כיום מקובל בידנו, שמאמרים וספרים רצי-ניים דנים בעניני המזרח התיכון ואינם מגסים אפילו להגדיר הגדרה ברורה את תכנו של המו-שג, המשמש יסוד לדיונים.

לנו הגדרה ברורה מעין זו היא הכרח ממש. אנחנו חיים בשטח גיאוגרפי זה, שבעיני המדי-נאים ואנשי הכלכלה של אומות העולם מהווה, כביכול, את החטיבה הגיאופוליטית, שקראו לה בשם זה דוקא; אבל אנו אין אנו רשאים לקבוע מסמרות בערפל, לגבי דינו אין זו בעיה ספי-רוחית רצינית ומענינת, פחות או יותר; לנו שאלת חיים היא. האמנם ארצנו היא באמת, בבר-חינה חיונית כלשהי, חלק בלתי גפרד מחטיבה גדולה יותר, או שמא כל התפיסה הזאת היא מלאכותית ומכוונת למטרות פוליטיות מסוימות, שאינן מזדהות עם מטרותינו, ואין להן אחיזה של ממש במציאותנו אנו?

לנו אין צורך בטישטוש מושגים גיאוגרפיים, מדיניים וכלכליים, שהרי אין לנו מטרות תוק-פניות כלפי אחרים, אבל אם נבקש, בכל זאת, לקבוע מעמדה של ארצנו בתוך מסגרת רחבה יותר, ואין ספק שיש צורך בדבר לפעמים, הרי עלינו לדעת, מה גבולותיה של מסגרת זו ומה טיבה. לשון אחרת: אין כוונתנו בדברים אלה להטיף ל"בדידות מזהירה" של מדינת ישראל; רק סנוב גמור יכול להעלות על דעתו, כי מדי-נתנו אינה זקוקה לקביעת יחסים תקינים עם סביבתה. אבל לא זאת הבעיה אשר לפנינו. בעית-נו היא: היש למושג "המזרח התיכון" משמעות

במזרח התיכון. מה הם סימני ההיכר העשויים להביא אותנו לקבל את ההנחה, שחלק עולם זה הוא בגדר חטיבה מבחינה טבעית-גיאוגרפית, או מבחינה תרבותית היסטורית-מדינית, או מבחינה כלכלית? היש במקרה דידן סימני היכר כאלה, או שמא משמש המושג הזה רק בתפקיד-עוזר במשחק המדיני העולמי? ואם כן, כיצד עלינו להגיב על מסקנה זו במעמדנו המדיני החדש? נקבע, קודם כל, את המסגרת הגיאוגרפית האפשרית לחטיבת עולם העלולה להקרא „המזרח התיכון“. מה שטחה של חטיבה זו? מה הגורמים הקובעים את השטח הזה? אין גירסה אחת בספרות העולמית לענין זה. יש „מכסי-מליסטים“ ויש „מינימליסטים“ ויש גם „מתונים“. בית-מדרש בית-מדרש ו„מזרח תיכוני“.

בית מדרשם של ה„מכסימליסטים“ כולל ב„מזרח התיכון“ את הארצות הללו: איראן, עיראק, תורכיה, סוריה, לבנון, ארץ-ישראל, עבר-היירדן, מצרים, סודאן, חצי-האי הערבי, קפריסין, ולפעמים גם לוב, אריטריה, חבש, אטגאניסטן, ואפילו ארצות הבלקן. בנוגע לאחרי-נות יש פלוגתה בין אנשי „המזרח התיכון“ ואנשי „המזרח הקרוב“ הטוענים, שהבלקן בתחומם.

שני בתי המדרש האחרים, היינו המתונים והמינימליסטים, קובעים לחטיבת תחומים מצומצמים יותר. המתונים מותרים מראש על ארצות הבלקן, וגם על לוב, חבש ואריטריה. ספק בלבם, אם קפריסין, שהיא סוף-סוף מושבת-כתר בריטית, רשאית להכנס לחטיבתם. כי האי הזה נמצא בתוך תחומו של הסכם אוטאווה. לאמור בתוך התחום של הסדר-המכס האימי-פריאלי. אבל אין הם מפקפקים כלל בשייכותן של ארצות הסכם סעדבאר, שנחתם בשנת 1934 בין תורכיה, איראן, עיראק ואפגאניסטן, לחטיבה זו כפי שהם מגדירים אותה.

מדינת ישראל מעונינת ביותר בבית המדרש השלישי, כי הגדרתו מוחשית הרבה יותר מהגדרתם של בתי המדרש הראשונים: לגבי דידו מזדהה ה„מזרח התיכון“ עם הליגה הערבית. וכאן לפנינו נסיון מענין מאוד, להמציא לליגה הזאת תוכן ממשי חיובי ובסיס כלכלי כאחד, נסיון, שהתחלתו קשורה עוד בנסיבות המלחמתיות בחלק עולם זה ושהוא באמת בעל היקף כביר.

אולם, גם הבריטים, שהם אבות הנסיון הזה, אינם יכולים להעלים עין מן הכלל ההיסטורי האומר: העובדה, שתורה מסוימת מנסרת בעולם

בשנים האחרונות, ולא האחדות המדינית המדור-מה, שכתר המלכות הבריטי מסמל אותה במידה קלושה, או האחדות הכלכלית, שנקבעו לה יסודות לפני כעשרים שנה בהסכם אוטאווה הידוע, מבלי להביא לידי איחוד כלכלי של ממש.

בהדשים האחרונים עבר בעיתונות העולם נחשול מאמרים נלהבים על יסודה של חטיבה כלכלית חדשה: בלגיה-לוקסמבורג-הולנד (כנר לוסם). לאמיתו של דבר אין זה איחוד כלכלי בלבד. איחוד מעין זה קיים זה שנים רבות בין בלגיה ולוקסמבורג, ואם הולנד נצטרפה עכשיו לברית הכלכלית הזאת, הרי יש לכך נימוקים מדיניים חזקים רב יתר מהנימוקים הכלכליים בלבד. שלש הארצות הללו (אגב, לוקסמבורג היא בכלל מין אנאכרוניזם מדיני: שטחה הוא פחות מעשירית השטח של ארץ ישראל המערב-בית, ואוכלוסייה כ-300,000 נפש) הפכו לחטיבה היסטורית מדינית על ידי לחץ חיצוני, לאמור עקב ההוקפנות הגרמנית של שבעים השנים האחרונות. זה הרקע אשר עליו צמח רעיון האי-חור. היום כמעט שאין ספק בדבר, שלא ירחק היום ויבוא איחוד מדיני מלא. הלחץ החיצוני יצר כאן חטיבה מדינית-כלכלית שאמנם לא קשה היה ליצור אותה. הרמה התרבותית בשלש הארצות שוה, לשלשתן הרבה זכרונות היסטוריים משור-תפים, ואינטרסים כלכליים מהודקים, והשטח כולו קטן כל כך, עד שקשה להבין, מדוע ולמה התממהה האיחוד הזה ימים רבים כל כך. והנה גם כאן היה הנימוק המעכב נימוק היסטורי ואי-רציונלי: לכל אחת משלש הארצות הללו שור-שלת-מלכות משלה, ורק אחרי שהמלך הבלגי האחרון הבאיש את ריחו של בית קובורג במלך-חמה האחרונה עד כדי כך, שהעם הבלגי בוחר להיפטר ממנו, נפתח הפתח לאיחוד עם הולאנד. משמע, יש סימני-היכר שונים מאד לחטיבת על-מדינותיות למיניהן: סימנים גיאוגרפיים, תרבותיים, היסטוריים-פוליטיים, וגם כלכליים. אבל האחרונים בלבד אינם הסימנים הקובעים. יש בהם כדי להוות קשר דינאמי נוסף ורציונלי לכל מיני קשרים טבעיים וגם בלתי-רציונליים, ואז הם ממלאים תפקיד חשוב בהפך עלת הגורמים האחרים. אבל הם לבדם אינם הגורם היוזם, בדרך כלל.

ג

לאורה של המציאות המגוונת הזאת הבה ננסה עכשיו לבוא לידי ניתוח המצב הנידון

כי ארצות שהן חברות (או מועמדות לחברות) בחטיבה כלכלית על-מדינתית, מן ההכרח שתהיינה בעלות מבנה כלכלי שונה ומגוון די הצורך, על מנת שיצטרפו מתוך השלם הדדי להקמת המחזור הכלכלי בתוך החטיבה. טעות מקובלת היא, אבל יסודית ופאטאלית, לראות ארצות שכנות, השוות או דומות באפן הכלכלי, כחברות יאות בחטיבה כלכלית על-מדינתית. המרכז נכשל בטעות זו. תחת לחתור בכל מאמצי כוח לגיוון המבנה הכלכלי של ארצות שיפוטו בכוח סמכותו המקיפה, הלך ה"מרכז" בדרך ההפוכה, ועשה כל אשר בידו לשמור על שוויון דמותו של הגוש הזה ולעשותו עוד יותר חדגוני. אפשר, שאחדים ממנהלי "המרכז" הרגישו בטעות יסודית זו. אבל הם קיבלו את תכנית פעולתם מלונדון (אמריקה לא התערבה הרבה עד סוף 1944) ולא ייפלא, שהרי קן זה הזדהה לחלוטין עם האינטרס הכלכלי הבריטי. לפיכך היה המרכז זהיר מאוד בהתפתחות התעשייה בתחום שיפוטו. אפילו במקום שהיה צורך דחוף ביזמה חדשה בתחום התעשייה, נקט "המרכז" עמדה סרבנית. כמובן, לא היה בידו לבלום אותו לגמרי; הצבא הבריטי לא היה מסכים לכך. אבל היהסים בין המרכז לבין הצבא היו מתוחים בכל עת, ואשר לתעשייה העברית הרי גבלו בחבלה מצד המרכז. המרכז טרח ויגע הרבה לטשטש את תרומת הישוב העברי בכללו, ואת תרומת התעשייה העברית ביחוד, למאמץ המלחמה באזור. בדין-וחשבון הרשמי שלו על פעולותיו בשנות המלחמה מזכיר "המרכז" את ארץ-ישראל שלוש פעמים. הוא מספר, שהצליחו לגדל בארץ-ישראל תפוחי-אדמה, כאילו גידול תפוחי-אדמה במשק העברי היתה המצאתו שלו; הוא מודה, ששיתוף הפעולה עם גורמים ארץ-ישראליים הביא תועלת במלחמה עם הארבה במדבר המערבי; ולבסוף הוא מודיע, כי בית חרושת אחד בתל-אביב הצליח לייצר זבל חימי (סופרפוספאט) ושהצלחה זו היתה חשובה לפיתוח החקלאות בארצות השכנות. לשוא תחפש באותו דו"ח רמז למליוני המוקשים, שהתעשייה העברית סיפקה לחילות מונטגומרי ושבלעדיהם היתה המערכה במדבר הערבי קשה שבעתים; ואין זכר אף לביצורים שמהנדסים ופועלים עברים בנו בשביל הצבא. בעיני המרכז, ולפי תכנית פעולתו, היה כל תחום שיפוטו בעיקר שטח חקלאי אחיד ובלתי מגוון. אבל אם כן, מה ענין היה להם לתושבי השטח הזה להתאחד לחטיבה כלכלית? מה היה

עדיין אינה מעידה על אמיתותה. סופו של הנסיון הבריטי להפוך את המזרח התיכון (לפי כל הגדרותיו הנזכרות) לחטיבה כלכלית, על מנת למלא את הליגה הערבית, וכיוצא בה, תוכן ממש, מצאש את הכלל ההיסטורי הזה.

ד

ביסודו של "מרכז ההספקה למזרח התיכון" על ידי הבריטים והאמריקנים בשנת 1941 הונחה כוונה כפולה. האחת היתה מלחמתית גרידא. מתפקידו של המרכז היה, קודם כל, לגייס את כל מקורות ההספקה בתחומי שיפוטו למען המאמץ המלחמתי ולמנוע כפילות מיותרת בניצול אמצעי ההספקה על ידי הסדר קפדני בחלוקת קיבול האניות אשר לרשות בעלי-הברית. כך הגדירו שני השותפים, האנגלים והאמריקנים, את תפקידו של המרכז באורח רשמי. לפי התפיסה האמריקנית מיצתה הגדרה זו את כל תפקידו של המרכז, ואסור היה לו לקבל עליו תפקידים נוספים. אך הבריטים — והם היו מלכתחלה הגורם המכריע בהנהלת המרכז — גרסו גירסה מרחיקה לכת: בעיניהם היה תפקידו המלחמתי של המרכז (שהיה קרוב ללבם, כמובן, לא פחות מאשר ללב האמריקנים) לא המטרה, אלא רק נקודת-המוצא לתהליך נמרץ ומקיף, שבסופו עמדה חזת "המזרח התיכון" כחטיבה כלכלית כבירה שמנהיגתה בריטניה. למענה ולטובתה. תחום שיפוטו של המרכז הקיף גוש גדול מאיראן בצפון-מזרח ועד סודאן בדרום מערב, ובמידה לא מעטה גם את תורכיה הנייטרלית ואפילו את ארצות הבלקן, במידה שהגישה אליהן היתה בגדר האפשר. וממילא נפתח כאן לפני התורה הבריטית על "המזרח התיכון" כחטיבה הכלכלית פתח למעשים, ויש להודות שהבריטים לא החמיצו את השעה. הם עשו מאמצים כבירים, כדי לנצל את הנסיבות המלחמתיות למטרתם, ולהפוך את המוסד המלחמתי הזה, למסגרת אירגונית-כלכלית קבועה, שבה שומה על הכוחות הכלכליים שבארצות הנזכרות, להתפתח לפי הקיום המותוים על ידי "המרכז", ואכן המרכז התווה את הקיום באופן קפדני וחמור על סמך סמכותו הנרחבת, אשר רק ממשל צבאי מסוגל לתת כמותה. ואף על פי כן: נסיונו, שהתחיל בנסיבות אירגוניות אידאולוגיות כמעט, נכשל כשלון חרוץ! טעותו הגדולה של "מרכז ההספקה למזרח התיכון", אשר היתה בעוכריו, היא שלא הכיר,

מה קלושים היחסים הכלכליים בין הארצות הנדונות. כוונתו הייתה להזיק לתעשייה העברית במידה מכסימאלית, ואף להרסה, אם אפשר. התכנית הזאת נוסדה על הדעה האנגלית, שהחרם יבוצע בתוך חטיבה כלכלית אחת, שהכלכלה העברית קשורה בה קשר חיוני, ושלפיכך יגרם ניהוק הקשר הזה למפלתה. אך למעשה התפתר חו הענינים אחרת לגמרי. אמת, החרם מצד הארצות הערביות הצליח, ואף הגיע ליעילות מלאה כמעט. אף על פי כן היה רחוק מאוד ממטרתו בכל שתי שנות קיומו — עד הכרזת מלחמת הליגה הערבית על מדינת ישראל. אילו היה ממש בתפיסה הבריטית, וארצות המזרח התיכון היו חטיבה כלכלית לאמתה, הרי לא היה מקום לברירה כלשהי: הצלחת החרם הייתה הורסת את התעשייה העברית, ואילו כש-לוננו היה גורם לביטולו המעשי ולהידוש הקניה מצד הארצות הערביות. לאמתו של דבר עלה החרם יפה בלי להרוס את תעשייתנו. שמע מנה, ששני הצדדים אינם תלויים זה בזה במידה חיונית. והרי זו הוכחה נוספת, שתורת המזרח התי-
כון כחטיבה כלכלית תורה בטלה היא.

ושמא תתאמת בעתיד? הדבר אינו מן הנמנע. אך אין ספק כי למשך שנים רבות סיכוייה קלר-שים ביותר. דוקא כשתגיע לארצות המזרח התי-
כון שעת פיתוח כלכלי שיטתי אשר יכשיר את התגאים לגיוון המבנה הכלכלי שלהן לקראת יחסים של השלמת-גומלין, דוקא אז תהינה הארצות הללו, ובתוכן גם מדינת ישראל, אנוסות להגדיל את יבואן באמצעי-ייצור-השקעה מאר-
צות הים, ודבר זה יביא ממילא לתוספת צמצום (לפחות לצמצום יחסי) של המחזור הכלכלי ה-
"פנימי" בתוך החטיבה. זמן רב יעבור, עד שהתהליך הזה יביא אותן להידוק היחסים הכל-
כליים ביניהן. עלינו לזכור, שעתידינו הכלכלי, לתקופה ממושכת לפחות, לא יימצא בסביבתנו הגיאוגרפית. סמיכות מקום אינה ערובה לסמיכות יחסים כלכליים. הארצות השכנות ארצות עניות הן, ותצרכתן מרוכזת במוצרים זולים אשר אנח-
נו לא נייצרים עד מהרה במחירים המשתווים למחירי התעשיות הגדולות בארצות הים. את מוצרינו המשובחים תוכל לקנות רק שכבה דקה מאוד בארצות השכנות. שכבה זו "סנוכית" היא כל כך, שבודאי תעדיף מקורות אחרים — גם לאחר שהחרם יעבור וייבטל.

כללו של דבר: פני מדינתנו הצעירה מיועדות לשוקים רחוקים. עלינו לראות נכוחה עובדות יסוד אלו ולסגל אליהן את מדיניותנו הכלכלית.

להן לארצות המזרח התיכון להציע זו לזו? אך חיטה ושעורה ותו לא? ואם היה בכמה ארצות עודף במוצרים מסוימים כגון עודף כותנה במצ-
רים, או תמרים בעיראק, או פרי-הדר בארץ-
ישראל, מה דינם של עודפים אלו? לפי התפיסה הבריטית היו מיועדים לתשלום בעד יבוא מו-
צרייה-תעשייה מארצות הים ומאנגליה, בראש ובראשונה. אבל כיצד יתיישב היחס הטבעי הזה עם חזות המזרח התיכון כחטיבה כלכלית?

ואף זו: הבריטים הפריזו בהתאמת קוי הפעו-
לה של המרכז לענינם הצר שלהם. את האדמי-
ניסטרציה האמריקנית ידעו להרגיע במשך זמן רב, אבל לא את היצואנים האמריקניים. הללו הרגישו שדרכי עבודתו של המרכז עשויות להשפיע השפעה לא הוגנת על המסחר בתקופה שלאחר המלחמה, לדרישתם בוטל המרכז בסוף 1945 על אף הנסיון הבריטי להוסיף ולנצל את שלדו האירגוני על דעת עצמם.

ה

העובדה היסודית, שגרמה לכשלוננו של הנ-
סיון על אף כל הנסיבות החיצוניות שפעלו למען הצלחתו, היא שהמתזור הכלכלי בתוך השטח, שהאנגלים רצו להפכו לחטיבה כלכלית, קלוש יותר מדי. לפני המלחמה עלה המסחר "הפנימי" של ארצות החטיבה המדומה הזאת רק ל-9% אחוז בערך מהיבוא הכולל שלהן, ורק לכ-15% מיצואן הכולל. משמע ש-91% מיבואן באר-
מארצות הים, ו-85% מכל יצואן הלכו לארצות הים. ואולם אפילו בימי המלחמה קנתה מצרים בתוך תחומי שיפוטו של המרכז רק כשליש מקניותיה בארצות הברית, והמצב בתורכיה ועיראק היה בדומה לכך. רק ארץ-ישראל, שבמשך כל תקופת המנדט היתה כפופה למדי-
ניות הכלכלית הבריטית, קנתה בתקופת המלחמה כ-41% מכל יבואה בארצות השכנות ובמחירים מופרזים מאוד ומכרה להן כ-48% מכל יצואה. אבל בשנת 1946 כבר הגיע חלקן של ארצות המזרח התיכון (לפי הגדרתו ה-
"מכסימליסטית") ביבוא של ארץ-ישראל רק ל-2% וביצוא שלה ל-11%. ויש להזכיר, ששיויו של יבוא זה הושפע בהרבה מהמחירים המופרזים שהאדמיניסטרציה הבריטית בארץ-ישראל הסכימה לשלם לסוריה, עיראק וכו' בעד מוצרים חיוניים, שאפשר היה להשיג מארצות הים במחירים זולים הרבה יותר. מובן שהיצוא הארץ-ישראלי לארצות הערביות סבל מהחרם הערבי על סחורות "ציוניות" שהוטל ביאנואר 1945. אבל דוקא חרם זה מוכיח בעליל,